

**Əliğa Sədri oğlu Səfəraliyev<sup>111</sup>**  
**HAL ŞƏKİLÇİLƏRİNİN POETİKASI**

Hal kateqoriyasının şəkilçilərinin linqvistik funksionallığı təkcə onların sözlər arasında qrammatik-sintaktik əlaqə yaratması ilə məhdudlaşmır. Bu şəkilçilər informasiyanın xarakterindən asılı olaraq həm qrammatik, həm üslubi və həm də poetik rəngarənglik yaratmaq funksiyasına malikdir. Mövcud tədqiqat əsərlərində daha çox hal şəkilçilərinin nitq vahidləri arasında yaratdığı qrammatik-sintaktik əlaqələrdən və eyni zamanda üslubi rəngarənglik funksiyası barədə bəhs olunur. Halbuki, hal şəkilçiləri bədii mətnlərdə çox mühüm poetizm yaratma xüsusiyyətlərinə də malikdir. Hal şəkilçilərinin qrammatik-sintaktik funksiyası onların adlarla adlar, adlarla feillər arasında əlaqə yaratmasından ibarətdir. Hal şəkilçiləri sistemində yiyəlik hal şəkilçiləri adlarla adlar arasında qrammatiklik baxımından şəxs paradigması üzrə idarə və uzlaşma əlaqəsi yaradır (mənim kitabım, sənin kitabın, onun kitabı; bizim kitabımız, sizin kitabınız, onların kitabları).

Yönlük, təsirlik, yerlik və çıxışlıq hal şəkilçiləri isə adlarla feillər arasında idarə əlaqəsi yaradır: yönlük halda- *evə getmək*; təsirlik halda-*kitabı oxumaq*, yerlik halda- *parkda gəzmək*; çıxışlıq halda- *dərstdən qayıtmaq*.

Hal şəkilçilərinin qrammatik funksiyası barədə mövcud dilçilik mənbələrində dolğun, aydın, dəqiq və konkret nümunələrlə təsbit olunan mükəmməl, eyni zamanda heç bir mübahisə yaratmayan mülahizələr vardır. Lakin hal şəkilçilərinin üslubi və poetik xüsusiyyətləri bərdə konkret və arqumentləşdirilmiş fikir və mülahizələr, demək olar ki, yox dərəcəsinədir. Daha doğrusu, hal şəkilçilərinin üslubi xüsusiyyətləri barədə müəyyən araşdırmalar aparılmış olsa da onların poetiklik yaratmasındakı iştirakı xüsusi tədqiqat obyektinə çevrilməmişdir. Odur ki, hal şəkilçilərinin poetikliyi məsələsi, bir qayda olaraq üslubiyyət məsələləri ilə bir vəhdətdə şərh edilmişdir. Azərbaycan dilinin morfolojiyasına dair yazılmış əsərlərdə bir qaydalıq hal şəkilçiləri nominativ funksionallıq baxımından izah olunur və onların qrammatik-sintaktik xüsusiyyətləri təhlil edilir. Hal kateqoriyasının qrammatikliyindən bəhs edərək yazır ki, «hallaqma qrammatikanın həm morfolojiya bəhsinə, həm də sintaksis bəhsinə aid bir məsələdir. Buna görə də ismin hal kateqoriyasından danışarkən onların morfoloji əlamətləri ilə birlikdə bəzi sintaktik xüsusiyyətlərinə də toxunmaq lazım gəlir» [6, 45]. Bu fikirlər Muxtar Hüseynzadənin 1954-cü ildə nəşr etdiyi «Müasir Azərbaycan dili» dərsliyindən başlamış sonuncu nəşrə qədər olan kitablarının hamısında iqrar olunur. Ondan sonra ərsəyə gələn morfolojiyaya aid kitablarda da hal şəkilçilərinin qrammatikliyi morfoloji-sintaktik funksionallıq üzrə şərh edilir. Məsələn, Buludxan Xəlilovun «Azərbaycan dilinin morfolojiyası» adlı kitabında göstərilir ki, «hal kateqoriyası formaca morfoloji vəzifəyə sintaktik tələblərlə sıx bağlıdır. Bununla da hal kateqoriyası həm morfolojiya ilə, həm də sintaksislə əlaqəlidir» [7, 154]. Hal kateqoriyasının morfoloji-sintaktik paradigma kimi formalaşması son vaxtların məhsulu olan digər mənbələrdə də birmənalı olaraq qeyd edilir [8, 3-4; 9, 69]. Yusif Seyidov hal kateqoriyası morfoloji-sintaktik xüsusiyyətləri barədə ayrıca bəhs etmir. Ancaq hal kateqoriyası morfoloji paradigmaya aid forma kimi izah edilir: «...dildə hansı hadisə baş verir versin, o sözün daxili və xarici strukturunda, sözlərin əvəzlənmə qaydalarında və bu qaydalar əsasında meydana gələn dil-nitq hadisələrində özünü göstərir. Bunlar da əsasən qrammatik quruluşa əsaslanır» [13, 149].

Hal kateqoriyası şəkilçilərinin nominativ qrammatik funksiyası ilə bağlı olan fikirlərin ümumiləşdirilməsindən belə çıxır ki, onların müvafiq şəkilçi sistemində malik olması morfoloji əlamət hesab olunur. Hal şəkilçilərinin sözlər arasındakı idarəedicilik və uzaqdırıcılıq əlaqəsi isə sintaksisə aid olan bir hadisə kimi nəzərə alınır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hal şəkilçilərinin özlərinin meydana çıxması və müvafiq struktur-sistem üzrə paradigma yaratması məhz adlarla adlar, adlarla feillər arasında baş verən sintaktik əlaqələrin sayəsində meydana çıxmış hadisənin nəticəsindən ibarətdir.

Hal kateqoriyası barədə söylənilən bəzi fikir və mülahizələrdə əsas etibarlı ilə onların qrammatikliyi ilə yanaşı üslubi məqamlarına da toxunulur. Bu əsərlərdə hal şəkilçilərinin cümlə və mətnə poetizm yaratması ilə bağlı əlamətlər xatırladılsa da onlar bir qayda olaraq üslubi məqam kimi nəzərə alınır. Məsələn, nitq mədəniyyəti ilə bağlı ardıcıl tədqiqat işlərinin müəllifi olan Nadir Abdullayev morfoloji vasitələrin üslubi məqamda işlədilməsinə daha çox diqqət yetirir. Başqa sözlə qrammatik vasitələrin funksional xüsusiyyətlərinə nitq mədəniyyəti tələblərindən yanaşı, ancaq onların funksionallığını üslubiyyət çərçivəsində şərh edir. Bu mənada Nadir Abdullayev yazır ki, «Nitq hissələri dilimizin üslubi cəhətdən zənginləşməsində geniş imkanlara malikdir. Onlar cümlədə həm öz morfoloji funksiyasını yerinə yetirir, həm də nitqin aydınlığını, səlisliyini, təsirliliyini təmin edir. Bu nitq hissəsinin yaratdığı üslubi çalarlıq onun leksik məna növləri, mənsubiyyət, hal, kəmiyyət, xəbərlik kateqoriyaları üzrə dəyişmələrdə özünü göstərir [1, 178].

Nadir Abdullayevin üslubi baxımdan təhlil etdiyi nümunələrdə isə poetizmə xas olan ümumi əlamətlər müşahidə edilir. Süleyman Hüseynovun və Elvira Qaracayevanın «Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti» adlı dərslik kitabında isim halları norma baxımından izah edilir. Həmin normalar isə bilavasitə yazılı dilin tələbləri əsasında şərh olunur [4, 265-268]. A.Bayramov, Z.Məhərrəmov və M.İsgəndərzadənin «Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti» kitabında da qrammatikliyin poetizm yaratma xüsusiyyətlərindən ayrıca bəhs olunmur. Ancaq mətnə obrazlılıq, ritm, emosionallıq və ritorizm yaradan poetik sözlər barəsində müxtəsər izahat verilir [3, 76-77]. Adil Babayevin «Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti» adlı kitabında da hal kateqoriyasının nitq mədəniyyəti baxımından şərhində yazılı dilin struktur ardıcılıq normalarına üstünlük verilir [2, 399]. Çingiz Hüseynzadənin «Azərbaycan dilində morfoloji norma» adlı kitabında morfoloji elementlərin norma baxımından izahı zamanı göstərilir ki, şəkilçilərin konkret iştirakı konkretlik, dəqiqlik, müəyyənlik anlayışlarının baş verməsini şərtləndirir. Şəkilçilərin iştirakı olmadan ifadə edilən variantlarda isə ümumiləşdiricilik və bununla birlikdə də

<sup>111</sup> Gəncə Dövlət Universitetinin dissertantı

emosionallıq bildirilir. Eyni zamanda morfoloji elementlərin cümlədə və mətnədə müəyyən ardıcılıqla işlənməsi üslubi poetizm yaradılmasının səciyyəvi xüsusiyyətləri kimi izah edilir [5, 136-155].

Mübariz Yusifovun «Nıtq mədəniyyəti» adlı kitabında morfoloji elementlərin poetik mənbəyi danışq dilində poetik informasiyanın baş verməsi ilə bağlı olduğu göstərilir. Burada deyilir ki, «Şifahi dil üslubu xalq dili ənənələri əsasında zənginləşərək yazıda mühafizə olunur. Bu baxımdan əsrlər boyu poetik nümunələrdə canlanan ritorizm məhz şifahi dildən yazıya keçən ənənələrin varisliyində yaşaya-yaşaya, gələcəyə ötürülə-ötürülə zənginləşmişdir. Poetik varislik zaman-zaman inkişaf etdikcə təkcə poetik üslubun yox, eyni zamanda nağıl, dastan, təhkiyə dilinin də cilalanmasına öz töhfələrini vermişdir [15, 49].

Morfoloji vasitələrin bir tərkib hissəsi kimi hal şəkilçilərinin iştirakı ilə baş verən poetiklik xüsusiyyətləri Ulu Öndər Heydər Əliyevin ictimai-siyasi məzmunlu nitqində də özünə geniş yer tapır. Ulu Öndərin poetik elementlərlə zəngin olan nitqləri bu baxımdan özünün cəlbediciliyi və eczakarlığı ilə mənimsənilir və yaddaşlarda həkk olunur [14, 107-114].

Morfoloji vasitələrin bir tərkib hissəsi kimi hal şəkilçilərinin poetiklik yaratmasının iki başlıca xüsusiyyəti müşahidə edilir. Birincisi, hal şəkilçilərinin cümlə və mətnlərdə ardıcıl işlənərək təkrarlanması yolu ilə ritm, ahəngdarlıq, avazlanma, ritorika və pafos yaradılmasından ibarətdir. Təkrarlılıq həm həmcins cümlə üzvləri tərkibində və eləcə də paralel komponentlərdə baş verə bilər. Hər iki halda təkrarlılığın ardıcılığı, bir-birinə bağlılığı cümlədaxili və mətnədaxili ritmlə müşayiət edilir ki, bu da poeziyaya məxsus daxili qafiyələnmə təəssüratı yaradır. Bu halda cümlə və mətnin qavranılması, mənimsənilməsi və anlaşılması intensivləşir, həm də onun yaddaqlan olmasına təminat yaradılır. Bu isə poetizmin səciyyəvi xüsusiyyətləri kimi özünü büruzə verir. İkincisi belə mətnlərdə emosiyalıqlıq güclənir, təsirli bir daha canlanır, obrazlaşdırıcılıq yaranır. Bunlar daha çox üslubi rəngarəngliyə xas olsa da poetizm vasitələri ilə vəhdət təşkil etdikdə cümlə və mətn daha effektiv olur, bədii informasiyanın daha canlı ifadəsi baş verir. Beləliklə, poetikliklə üslubi rəngarəngliin vəhdəti bədii mətnədə eczakarlıq nümunəsi yaradılmasına xidmət edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, üslubi emosionallıq nəsr və nəzm arasında fərq qoymadığı kimi poetiklik də nəsr və nəzm arasında keçilməz bir sərhəd yaratmır. Əksinə poetiklik nəsr dilini poeziyaya yaxınlaşdırdığı kimi poeziya dilinin də daha cazibədar olmasını şərtləndirir. Bununla da həmçinin nəzərə almaq lazımdır ki, poeziya dedidə nəzm xatırladığı halda poetika özünün ifadə vasitələri ilə həm nəsr, həm də nəzm nümunələrini əhatə edir. Hal şəkilçilərinin poetiklik yaratması nümunəsində bunu aşağıdakı kimi dil faktlarında da müşahidə etmək olur.

Hal şəkilçiləri ardıcıl təkrarlanan nitq vasitələrinin tərkibində işlənərək ritm, ahəngdarlıq, avazlanma və eyni zamanda obrazlaşdırıcı emosiya yaradır:

Mən ölüm, Molla, bizim Xankişinin qanına bax!

*Evinə, mənzilinə, mülkünə, eyvanına bax!*

*Puluna, alverinə, sərvəti-samanına bax!*

*Nəfsinə, hirsinə, insafına, vicdanına bax!*

(M.Ə.Sabir, I, s. 238)

Bu nümunədə yönlük hal şəkilçilərinin işlədilməsi ilə şeirin ritmi, ahəngdarlığı, avazlanması, ritorizm və eyni zamanda emosiyası qat-qat canlanmış olur.

Hal şəkilçiləri eyni zamanda, nəsr nümunələrində də ritm, ahəngdarlıq, avazlanma, ritorizm və emosiya yaradır:

Sənin atan tüpürmüşdü bala, tüpürmüşdü *ota, ağaca, küləyə, yağışa, başağrısına, qarınağrısına* - hər şeyə tüpürmüşdü (R.Rövşən, Daş, s. 589); Adamın gərək qorxusu ola, a gədə, *otdan, ağacdən, küləkdən, yağışdan, başağrısından, qarınağrısından*, bir şeydən adamın qorxusu ola. (R.Rövşən, Daş, s. 589). Nəsrə aid verilən bu nümunələrdə də yönlük həl şəkilçilərinin ardıcıl işlənməsi ilə yaradılan poetik vüsət diqqəti cəlb edir.

Hal şəkilçiləri, eyni zamanda ardıcıl təkrarlanan paralel komponentlərin tərkibində işlənərək bədii informasiyanı poetik vüsətlə daha da canlandırır:

Gəl bu haramzadələrin at daşın

Bir-birinə qat bacısın qardaşın

Əz bədənini, üz boğazın, kəs başın

Gör məni axır kimə oxşadılar

Ax bu uşaqlar necə bədzatdılar

(M.Ə.Sabir, I, s. 170)

İstini *soyuqdan, gündüzü gecədən, şirini acıdan* ayıra bilmirdim, sənə tanışydı (R.Rövşən, Daş, s. 627); Nəyə isə hər halda qorxulu bir iqdama hazırlaşdığını oğlunun yanar *gözlərində, qəti hərəkətində, rıqqətli səsində*, həyəcanlı sükutunda görüb duyurdu. (MİR Cəlal, Bir gəncin manifesti, s. 26).

Verilən nümunələrində təsirlik, çıxışlıq, yerlik hal əlamətləri ilə poetik vüsət yaradılması müşahidə edilir. Hal şəkilçilərinin təkrarlıq yolu ilə işlədilməsi sanki nitq vahidləri arasında yaradılan qrammatik-sintaktik əlaqələrin poetik ritorika və üslubi emosiya ilə çatdırılması üçün vasitəçilik vəzifəsinin yerinə yetirilməsinə xidmət edir.

## İstifadə edilən ədəbiyyat

1. Abdullayev N. Nitq mədəniyyətinin əsasları, Bakı, Azərbaycan Pedaqoji Universiteti nəşriyyatı, Dərslük, 2013, 277 s.
2. Babayev A. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Dərslük, Bakı, Gəndlik, 2015, 572 s.
3. Bayramov A., Məhərrəmov Z., İsgəndərov M. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Dərslük, Bakı, ULU, 2015, 236 s.
4. Hüseyinov S., Qaracayeva E. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Dərslük, Bakı, Elm və təhsil, 2016, 408 s.
5. Hüseyinzadə Ç. Azərbaycan dilində morfoloji norma. Monoqrafiya, Bakı, Nurlan, 2004, 280 s.

6. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. IV hissədə, III hissə, morfolojiya, (dərslük). Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 280 s.
7. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası, (dərslük) II hissədə, Ih., Bakı, Elm, 2007, 280 s.
8. İbrahimov Y. Azərbaycan dilində hal kateqoriyası və onun yapon dilində ifadə vasitələri. Filologiya üzrə fəlsəfə dokt.dis..avtoreferatı, AMEA-nın Dilçilik İnstitutu, Bakı, 2018, 31 s.
9. Nağdəliyev A. Müasir Azərbaycan dili (morfolojiya), (Dərslük), Gəncə, Əsgəroğlu, MMC, 2016, 449 s.
10. Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri. Bədii ədəbiyyat, Bakı, Çarşıoğlu, 2008, 462 s.
11. Rövşən R. Nəfəs. Kitablər kitabı. (Şeir, nəsr, essee). Bədii ədəbiyyat, Bakı, Qanun, 2006, 760 s.
12. Sabir M.Ə. Həpəpnamə, Bədii ədəbiyyat, Bakı-Şərq-Qərb, 2004, 2 cildə, I cild, 480 s.
13. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. (Morfolojiya), Dərs vəsaiti, Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2000, 403 s.
14. Yusifov M. Dahi şəxsiyyətin nitq fenomenliyi. Monoqrafiya, B., 1997, 144 s.
15. Yusifov M. Nitq mədəniyyəti. Bakı, Elm və təhsil, Monoqrafiya, 2019, 432 s.

**Açar sözlər:** bədii informasiya, obrazlılıq, emosionallıq, poetizm, ahəngdarlıq

**Ключевые слова:** художественная информация, образность, эмоциональность, поэтизм, гармоничность

**Key words:** artistic information, figurative, emotionality, poetic, harmonious

### **Hal şəkilçilərinin poetikası**

#### **Xülasə**

Azərbaycan dilində hal şəkilçiləri daha çox qrammatik elementlər kimi tədqiq və təhlil edilmişdir. Aparılan tədqiqatlarda bir qayda olaraq göstərilir ki, hal şəkilçiləri dildə morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərə malikdir. Hal şəkilçiləri özlərinin struktur və sistem xarakterinə görə sabit bir paradigma yaradır. Bu paradigmanın struktur elementlərinin mövcudluğu onun morfolojiyaya xas olduğunun formal göstəricisidir. Hal şəkilçilərinin funksiyasına gəlinə onu demək lazımdır ki, bu şəkilçilər adlarla-adlar, adlarla-feillər arasında sintaktik əlaqə yaradılmasına xidmət edir. Hal şəkilçilərinin sintaktik vəzifəsi də nitq vahidləri arasında idarə və uzlaşma əlaqəsi yaratmasından ibarətdir.

Hal şəkilçiləri yiyəlik halda həm idarə və həm də uzlaşma əlaqəsi yaradır, yönlük, təsirlik, yerlik və çıxışlıq hallarda isə adlarla feillər arasında idarə əlaqəsi yaratmağa xidmət edir. Beləliklə, hal şəkilçiləri qrammatikliyə görə morfoloji-sintaktik xarakterli bir paradigmaya malikdir.

Hal şəkilçiləri özlərinin qrammatik vəzifəsini yerinə yetirdiyi kimi cümlə və mətnlərdə həmçinin üslubi və poetik səciyyədə daşıya da bilir. Mövcud mənbələrdə hal şəkilçilərinin daha çox üslubi səciyyə daşması barədəki təhlillərə rast gəlmək olur. Halbuki, hal şəkilçiləri cümlə və mətnlərdə ardıcılıqla təkrarlandığında ritm, ahəngdarlıq, avazlanma və ritorizm yaradır. Bu isə nəsr nümunələrində daxili qafiyəliliyin ifadəsinə səbəb olur. Eyni zamanda ardıcıl işlənən sözlərdəki hal şəkilçilərinin nəzm əsərlərindəki təkrarı şeirdə bədii informasiyanı qüvvələndirir. Bu da poetizmin səciyyəvi xüsusiyyətləri kimi cümlənin mətni, təsvirin daha canlı ifadə olunmasına xidmət edir. Qrammatik poetik vasitələrin tədqiqi və təhlili morfoloji elementlərin dildə çoxfunksiyalı olmasının göstəricisi olduğunu təsdiq edir.

### **Поэтика падежных суффиксов**

#### **Резюме**

В азербайджанском языке падежные суффиксы изучались и анализировались скорее как грамматические элементы. Исследования показали, что падежные суффиксы имеют морфологические и синтаксические особенности в языке. Регистры суффиксов создают стабильную парадигму благодаря своей структурной и системной природе. Наличие структурных элементов этой парадигмы является формальным признаком ее морфологической природы. Что касается функции падежных суффиксов, следует отметить, что эти суффиксы служат для создания синтаксической связи между существительными, существительными и глаголами. Синтаксическая задача моделей случаев также заключается в установлении отношений управления и координации между речевыми единицами.

В случае притяжательных суффиксов они создают как управленческие, так и компромиссные отношения, а в случае дательного, винительного и предложных падежей и речи они служат для создания управленческих отношений между существительными и глаголами. Таким образом, падежные суффиксы имеют морфолого-синтаксическую парадигму грамматики.

В дополнение к их грамматической функции суффиксы падежа могут также иметь стилистический и поэтический характер в предложениях и текстах. В существующих источниках можно встретить анализ того, что суффиксы падежей несут более стилистический характер. Однако, когда суффиксы регистра повторяются последовательно в предложениях и текстах, они создают ритм, гармонию, тон и риторику. Это приводит к выражению внутренней рифмы в прозаических примерах. В тоже время повторение падежных суффиксов в последовательно используемых словах в стихах усиливает художественную информацию в стихотворении. Это, как характерная черта поэзии, служит для того, чтобы сделать текст предложения, изображение более ярким. Исследование и анализ грамматических и поэтических средств подтверждает, что морфологические элементы многофункциональны в языке.

### **Poetics of case suffixes**

#### **Summary**

In the Azerbaijani language, case suffixes were studied and analyzed more like grammatical elements. Studies have shown that case suffixes have morphological and syntactic features in the language. Suffix registers create a stable paradigm due to their structural and systemic nature. The presence of structural elements of this paradigm is a formal sign of its morphological nature. Regarding the function of case suffixes, it should be noted that these suffixes serve to create a syntactic connection between nouns, nouns and verbs. The syntactic task of case models also lies in establishing management and coordination relationships between speech units.

In the case of possessive suffixes, they create both managerial and compromise relations, and in the case of the dative, accusative and prepositional cases and speech, they serve to create managerial relations between nouns and verbs. Thus, case suffixes have a morphological-syntactic grammar paradigm.

In addition to their grammatical function, case suffixes can also be stylistic and poetic in sentences and texts. In existing sources you can find an analysis of the fact that the suffixes of cases are more stylistic in nature. However, when case suffixes are repeated sequentially in sentences and texts, they create rhythm, harmony, tone and rhetoric. This leads to the expression of internal rhyme in prosaic examples. At the same time, the repetition of case suffixes in sequentially used words in verses enhances the artistic information in the poem. This, as a characteristic feature of poetry, serves to make the sentence text, the image more vivid. Research and analysis of grammatical and poetic means confirms that morphological elements are multifunctional in language.

**Rəyçi: dos. S.Abbasova**